

danez nu a fost acceptată integral, mai cu seamă în ceea ce privește frecvența dubletelor, iar localizările multor toponime sunt eronate.

3 Ptolemeu menționează 44 de localități, din care nouă poartă nume latine sau grecești, iar 35 dacice, din care majoritatea sunt tipice (*Tibiscum* este menționat de două ori, iar câteva toponime au etimologii nesigure). O treime din aceste orașe sunt atestate în Dacia romană și împreună cu alte izvoare - epigrafice sau itinerarii -, atestă că romanii au preluat masiv toponimia dacică.

4 Primele trei nume (*Anartoi*, *Teuriscoi* și *Costobocoi*) sunt nume etnice propriu-zise și ele aparțin Daciei în sensul larg al cuvântului și nu provinciei romane. Despre costoboci v. N. Gostar, *Ramura nordică a dacilor: Costobocii*, în "Buletinul Universităților V. Babeș și Bolyai" seria științe sociale, I, 1956, p. 183-199; Idem, *Numele și originea costobocilor*, în *CI*, S.N., I, 1970, p. 109-117; I. I. Russu, *Les costoboces*, în "Dacia", N.S., III, 1959, p. 241-352. În ceea ce privește etnonimele *Biephoi* și *Piephigoi* fac impresia, după unii cercetători, a unor forme corupte în manuscrise (Idem, *Etnogeneza românilor - fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981, p. 181).

5 Nu este exclus ca *Keiageisoi* care apar în manuscrise în șapte variante, între care *Kiaginsoi* și *Keiaginsoi* (v. C. Müller, *ed. cit.*, p. 444) să reprezinte o formă coruptă, derivată tot cu sufixul - *ensi* -, v. și N. Gostar, *Le population de la Dacie avant le conquête romaine* (*Ptolémée, Geogr., III, 8,3*), în "Le monde Thrace - Actes du II-e Congrès International de Thracologie (Bucarest 1976) - volum sélectif", Roma, 1982, p. 251 și n. 7.

6 Fapt evident și observat de foarte multă vreme, "etnonimele" având sensul de "dacii din Alboca" (*Albocensioi*), în care *\*Alboca* este o "capitală a unei regiuni". Aceste nume au fost studiate cu acribie de N. Gostar, *op. cit.*, în "Le monde Thrace", p. 251-258 - unde se găsește bibliografia completă a problemei.

7 V. Pârvan, *Getica - O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 248.

8 N. Gostar, *op. cit.*, p. 257-258; Idem, *Grecii și romanii despre "statul dacic" sub regii Burebista și Decebal*, în "Hierasus", I, 1979, p. 14-15.

9 I. I. Russu, *op. cit.*, p. 181-183, unde sunt comentate și opiniile lui W. Tomaschek și A. Alföldi cu păreri asemănătoare, exprimate de altfel și de alți cercetători: *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 206 (capitol redactat de C. Daicoviciu) sau de E. Doruțiu-Boilă, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 493. R. Florescu în comentariul noii ediții a "Geticei" lui V. Pârvan (București, 1982, p. 530, n. 117 și p. 547, n. 203) consideră, de asemenea, că "etnonimele" se referă la Dacia romană.

10 Ptolemeu, III, 10,4. Putem observa că în Moesia Inferior autorul cunoaște două feluri de populații, unele mai vechi, având nume etnice propriu-zise, atestate și în alte diferite izvoare (*tribalii*, *troglodiții*, *peucinii* și *crobyzii*) și altele formate cu sufixul - *ensi* -, care ar reprezenta un stadiu mai nou (*oitensioi* < *Utus*; *obulensioi* < *Obula*; *dimensioi* < *Dimum*; *piarensioi* < *[Ap]piaria*).

11 *Ibidem*, III, 9,2-3.

12 Într-o epocă târzie - sec. IV-VI aceste localități sunt atestate frecvent (N. Gostar, *op. cit.*, în "Le monde Thrace", p. 252, n. 10-16), având îndeosebi un rol militar - cf. M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 101-102 și

111. Merită a fi subliniat faptul că la *Appiaria* (Riahovo, Bulgaria) seria descoperirilor monetare începe cu Traian (*Ibidem*, p. 111).

13 Despre opera lui Traian la Dunărea de Jos, v. R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 77-100.

14 Despre hotarele Daciei, v. *Istoria României*, vol. I, p. 265 (capitol redactat de C. Daicoviciu) și p. 349 (capitol redactat de M. Macrea); H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 285 - granițele Daciei lui Decebal "e rezonabil să presupunem că nu depășeau spre est Prutul". R. Florescu în comentariile la textul "Geticeii" lui V. Pârvan (v. n.9) subliniază că Ptolemeu pleacă de la criteriul împărțirii pe provincii și în cazul Daciei, deși hotarele nu coincid cu *limes*-urile identificate prin cercetări arheologice, aceste hotare merg însă paralel cu acestea, la o distanță relativ constantă, putând fi vorba de "hotarul nevăzut al Imperiului" (n. 176, p. 544).

15 Strabon, *Geografia*, VII,14 și 17. Este informația cea mai clară, dar nu singura, iar cercetarea arheologică o confirmă din plin. Chiar Ptolemeu, când se refera la granița dintre Dacia și "Sarmația europeană", o fixează pe *Tyras* (III, 5, 7).

16 N. Gostar, *Situația Moldovei în timpul stăpânirii romane*, în *SAI*, XIX, 1972, p. 79-87; S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. - III e.n.)*, Iași, 1981, p. 75-127; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, p. 17-46.

17 V. Pârvan, *op.cit.*, p. 248.

18 În ceea ce privește politica lui Hadrian din 117/118, în Dacia, v. I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomației militare din anul 123*, București, 1973, p. 41-47, iar despre acțiunile sale la Dunărea de Jos, v. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Roumains*, în "Dacia", N.S., V, 1961, p. 377-382: Idem, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, București, 1968, p. 130-131.

19 J. Boardman, *Grecii de peste mări - Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, p. 325-326, cu notele editorului român, P. Alexandrescu. Pentru posibilitatea ca stăpânirea romană să se fi extins mai la nord v. N. Gostar, *Situația Daciei după 271 e.n.*, în "Analele științifice ale Universității "Al.I. Cuza", ser. 3, tom 10, 1964, p. 63. În acest sens, cercetările arheologice recente din Basarabia efectuate de I. T. Niculiță vor aduce precizări de mare importanță.

20 Localizarea celor trei *davae* de pe Siret a generat o bibliografie amplă. Al. Vulpe, *Ptolemy and the ancient geography of Moldavia*, în "Studii clasice", VI, 1964, p. 233-246 - cu întreaga bibliografie mai veche. Descoperirile arheologice ulterioare au generat alte ipoteze (*Zargidava* = Brad; *Tamasidava* = Răcățau) - V. Căpitanu, V. Ursachi, *O nouă cetățuie dacică pe valea Siretului*, în "Carpica", II, 1969, p. 101. Chiar localizarea Piroboridavei, menționată și în alte izvoare, este mult discutată. R. Vulpe o situează la Poiana. N. Gostar propune cu argumente ce trebuie avute în vedere că plasarea ei ar fi mai adecvată la Barboși (*Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos în "Apulum"*, V, 1965, p. 146-147, n. 19-23). O prezentare pertinentă a problemei la S. Sanie, *Unele considerații asupra cetății dacice de la Barboși*, în "Studia antiqua et archaeologica", I, - *Corolla memoriae Nicolai Gostar dedicata*, Iași, 1983, p. 141-143.

21 V. Căpitanu, V. Ursachi, *op.cit.*, p. 101.

22 N. Gostar, *op. cit.*, în "Apulum", V, 1965, p. 137-149; Idem, *Cetățile dacice din Moldova și cel de al doilea război dacic*, în *MemAnt*, I, 1969, p. 93-104.

23 I. Ioniță, *op. cit.*, p. 47-59 - cu bibliografia mai veche; M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea valurilor de pământ din spațiul est-carpatic - Valul din Bucovina*, în *Suceava*, XI-XII, 1984-1985, p. 55-71 - observații privind stadiul cercetării monumentelor.

24 R. Vulpe, *op. cit.*, în "Dacia", N.S., V, 1961, p. 377-382 - v. și harta cu vestigii romane din Muntenia - *Tabula Imperii Romani - Romula-Durostorum-Tomis-L 35 Bucurest*, București, 1969.

25 R. Vulpe, *Angustia*, în "In amintirea lui Constantin Giurescu", 1944, p. 551-559. Pentru apartenența sud-estului Transilvaniei la Moesia Inferior - v. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a 3-a, București, 1968, p. 162-163; C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrian*, în "Dacia", N.S., XXIX, 1985, p. 45-55.

26 R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unor noi lecturi a Papirusului Hunt*, în "Studii clasice", II, 1960, p. 337-353. Din analiza acestui *pridianum* se desprind o mulțime de date interesante privind teritoriul nord-dunărean care era considerat *intra provinciam* (*Ibidem*, p. 342-343 și 352-353). Despre datarea papirusului Hunt, după descoperirea în 1980 a inscripției de la Rasova, v. A. Rădulescu și M. Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie inferieure entre 103 et 108*, în "Dacia", N.S., XXV, 1981, p. 353-358.

27 Marea majoritate a cercetătorilor îi localizează în răsăritul Daciei. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 269 - îi plasează chiar în regiunile montane ale Neamțului și Bacăului. O cercetare detaliată și pertinentă despre caucoensi se datorează lui N. Gostar, *Καυκῆνσιος (Ptolémée, III, 8,3)*, în "Thraco-Dacica", I, 1976, p. 265-269.

28 *Ibidem*, p. 269. N. Gostar presupune că \**Caucis* ar putea fi localizată ipotetic la Răcățau sau la Brad.

29 R. Vulpe, *op. cit.*, p. 352. Subliniem constatarea autorului că nu trebuie să limităm toată stăpânirea romană de la nord de Dunăre la efectivul acestei singure cohorte, căci fără îndoială vor fi fost mult mai multe (*Ibidem*, p. 353). În ceea ce privește localizările așezărilor ptolemaice trebuie să avem în vedere și observația după care "romanii nu au preluat și dezvoltat nici una dintre așezările dacice mai importante existente în momentul cuceririi", localitățile romane dezvoltându-se pe alt amplasament. (R. Florescu, *Urbanizarea Daciei*, în "Sargetia", XVIII-XIX, 1984-1985, p. 154-155).

30 N. Gostar, *op. cit.*, în *SAI*, XIX, 1979, p. 80-81. Pe aceeași linie merge și cercetarea lui I. Ioniță, *op. cit.*, p. 14-16.

31 *CIL*, VI, 1601.

32 N. Gostar, *Dacorum fratrum în inscripția lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus (CIL, XIV, 3608 = ILS, 986 = Inscr. Italiae, IV, 1<sup>2</sup>, 125)*, în "Pontica", XII, 1979, p. 129-137.

33 V. G. Kotigoroško, *Gorodiša rubeža nasei eri v verhnem Potis'e*, în "Slovenská archeológia", XXXVIII, 1989, 1, p. 48-51.

34 I. Nestor, *Sfârșitul lumii antice și "barbarii"*, în "Aluta", 1971, p. 119-127.

35 XXXI, 4,13.

36 Această părere este împărtășită între alții de W. Tomaschek și V. Pârvan, *op. cit.*, p. 249 și 270. Sunt și opinii care derivă toponimul *Caucaland* din goticul *hauha = hoch* și *land*, deci *Caucaland = Hochland*, G. Kisch apud G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. XIII, București, 1939, p. 21-25. Nu ne-a fost accesibilă ediția critică a textului lui Ammianus, realizată de W. Seyfarth (vol. IV, 1971).

37 "Ținut greu accesibil din cauza munților înalți și a pădurilor dese care-l înconjurau" - Ammianus Marcellinus, XXXI, 4,13 - trad. David Popescu. Menționăm că de aici goții lui Athanarich alungă pe sarmați. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 82 localizează acest *Caucaland* în zona Bârladului. Spre deosebire de zona din urmă, unde sunt descoperiri sarmatice, la vest de Siret acestea lipsesc, dar faptul nu poate fi o piedică în a plasa *Caucaland*-ul aici, căci sarmații puteau fi prezenți în dreapta Siretului numai temporar, în vălmășagul produs de invazia hunilor.

#### UNE POSSIBLE CARTE DE LA MOLDAVIE AU DÉBUT DU II-E SIÈCLE P. J. (PTOLÉMÉE, III, 8,2; 10,7 ET 8) RÉSUMÉ

Selon Ptolémée (III, 8, 2 et III, 10, 7) la rivière Hierasos (appelé Siret à nos jours) divisait la Dacie (province romaine) d'avec la Moesia Inferior. Cette province-ci comprenait aussi un territoire entre Siret et Borysthene (actuellement Bug), configuration démontrée par d'autres sources et par une riche documentation archéologique. Bien qu'on n'ait pas la possibilité d'une délimitation géographique concrète, on peut affirmer que la Moldavie située à l'ouest du Siret a appartenu à la Dacie romaine, en tant que territoire soumis, sans être cependant occupé par les troupes, ni colonisé. Cette situation a été une conséquence des guerres daces de Trajan et a duré pendant le règne de celui-ci. La politique défensive de son successeur, Hadrien, a imposé une nouvelle organisation de l'espace existant au nord du Danube.

Il est très probable qu'il y a eu, dans la Dacie romaine de l'ouest de Hierasos (Siret), la formation territoriale des autochtones daces - *caucoensioi* (III, 8, 3); les "ethnonymes" dérivés des noms de localités à l'aide du suffixe - *ensi* - devaient désigner les formations aux *civitates peregrinae* de Moesia Inferior (III, 10, 4) et de Moesia Superior (III, 9 2-3). S'il y a une liaison entre *caucoensioi* et le toponyme *Caucaland* (Ammianus Marcellinus, XXXI, 4, 13), c'est une preuve que de telles formations territoriales ont eu une existence assez longue (par rapport à la domination romaine de courte durée à l'ouest du Siret) pour que son souvenir persiste encore au IV-e siècle.

**MARI DEȚINĂTORI DE VALORI BIBLIOFILE  
DIN JUDEȚUL SUCEAVA: MĂNĂSTIREA SUCEVIȚA  
(FONDUL DE MANUSCRISE SLAVONE MINIATE ȘI ORNATE)**

**OLIMPIA MITRIC**

Mănăstirea Sucevița, situată la 19 km de Rădăuți, pe valea pârâului Sucevița, a fost zidită la sfârșitul secolului al XVI-lea de frații Gheorghe, Ieremia și Simion Movilă<sup>1</sup>.

Alături de celelalte așezăminte monahale vestite din zonă (Putna, Moldovița, Dragomirna), mănăstirea Sucevița, ultima dintre construcțiile de aici<sup>2</sup> va dezvolta o rodnică activitate culturală.

Imediat după urcarea pe tron, în 1595, Ieremia Movilă se va preocupa de împodobirea cu picturi a ctitoriei sale și de înzestrarea ei, între altele, cu broderii, argintărie, manuscrise. De asemenea, va contribui la revigorarea activităților desfășurate în atelierele mănăstirii; multe din obiectele create aici se păstrează și în zilele noastre la Biblioteca și Muzeul Mănăstirii, amenajate în turnul și casele domnești de pe latura de vest a incintei.

Astăzi mănăstirea Sucevița se numără printre cei mai importanți deținători de valori bibliofile din județul Suceava. Pe lângă fondul de manuscrise slavone, al cărui obiect îl constituie lucrarea de față, biblioteca mai adăpostește 33 exemplare de carte veche românească (titlurile cele mai vechi reprezintă operele mitropolitului Dosoftei: *Psaltirea în versuri*, Kiev, 1673; *Psaltirea slavo-română*, Iași, 1680)<sup>3</sup>, carte veche străină produsă, între altele, în tipografiile din Kiev, Lvov, Moscova și Cracovia, precum și câteva manuscrise românești copiate în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea<sup>4</sup>.

Fondul de manuscrise slavone miniate și ornate, în componența actuală, este constituit din 50 de manuscrise; am avut în vedere și manuscrisele ce se păstrează astăzi în muzeele din București (cotele 24, 25, 31) sau se găsesc în custodie la mănăstirea Slatina din județul Suceava (cotele 8, 12, 23 I, 23 II). (A se vedea Tabelul cu descrierea sintetică a manuscriselor, la sfârșitul lucrării).

Din investigațiile întreprinse până acum, reiese că acest Fond nu a mai fost descris monografic. Incepând cu anul 1885, a fost studiat și publicat fragmentar de către slaviști, istorici, cercetători în domeniul artei<sup>5</sup>. De asemenea, cei care au întocmit monografia mănăstirii și-au îndreptat atenția și asupra manuscriselor cu ilustrații și frontispicii policrome, uneori în scoarțe ferecate în argint aurit<sup>6</sup>.

În urma fișării întregului fond de manuscrise, prin coroborarea datelor obținute,

suntem în măsură să formulăm unele constatări. Cum era de așteptat, câteva din cele mai prețioase manuscrise au fost copiate, înnoite și ferecate, special pentru mănăstirea Sucevița, la dorința ctitorilor sau a familiilor lor. Astfel, alături de celebrul *Tetraevanghel* cu portretul ctitorilor (cota 24)<sup>7</sup> copiat, miniat la Sucevița, după modelul *Tetraevanghelului* din Țara Românească (cota 23)<sup>8</sup> și ferecat, în 1607, de către argintarul Gligorie Moisiu, mai pot fi văzute: *Mineiul pe decembrie* (cota 2), *Triodul* (cota 1) realizate în anul 1606, de vestitul Prohor și care conțin însemnarea despre moartea domnitorului, varianta manuscrisă a *Vieților regilor și arhiepiscopilor sârbi*, cumpărată de Gheorghe Movilă, tot pentru Sucevița; de asemenea, ne propunem să semnalăm manuscrisele care se păstrează în mari biblioteci din lume, cu mențiunea că lista rămâne deschisă: *Liturghierul* din 1607, "executat în aur, culori și arabescuri" pe pergament<sup>9</sup>; *Evanghelia* din 1598, ferecată în "scoarțe grele de aramă bătută", astăzi păstrată în Mănăstirea Sinai<sup>10</sup>, *Evanghelia* din 1605, înfrumusețată și trimisă Mănăstirii Cutlumuș din Muntele Athos de Doamna Elisabeta<sup>11</sup>, *Evanghelia* pe care Ana, fiica voievodului, a dăruit-o "fraților" din Lemberg<sup>12</sup>, *Liturghierul* dăruit, la 1596, Mănăstirii Sișatovac, în Serbia, de către Alexandru Movilă, fiul lui Ieremia<sup>13</sup>.

Totodată, Ieremia Movilă s-a preocupat de legarea și ferecarea altor manuscrise valoroase, în afara celor scrise la comanda sa, sau a celor cu ferecături degradate. Iată, exemplele pe care le cunoaștem: *Tetraevanghelul* voievodului Alexandru al II-lea, copiat în Țara Românească (cota 23), un alt *Tetraevanghel* înnoit și ferecat cu un an mai târziu, în 1606 (cota 22) sau cel de la biserica de piatră din Bacău<sup>14</sup>.

Alte manuscrise sunt realizate la comanda ierarhilor cărturari Teodosie Barbovski (cotele 3,18,21) sau Efrem, episcop de Rădăuți, care, în 1613, dăruiește un frumos *Tetraevanghel* mănăstirii Moldovița, acum păstrat la Sucevița (cota 38). Anastasie, episcop de Rădăuți, înnoiește și leagă, în 1641, un *Apostol* (cota 8), potrivit însemnării cunoscutului copist, Ivanco. În anul 1596, monahul Amon de la mănăstirea Moldovița scrie pentru Sucevița *Leavșița lui Ioan Scărariul* (cota 20). Remarcăm prezența altor copişti: popa Toma din Siret (cota 36), popa Eremie din Bădeuți împreună cu diaconul Teodosie și ucenicul Anastasie, ajutoarele sale (cota 8), Ghelasie Iftimie (cota 21), Ghenadie Zaharovici (cota 36). De asemenea, propunem și înregistrarea numelor Azarie (cota 17), Neculas (cota 6) și Barbovski (cota 7 III).

Cronologic, manuscrisele se grupează în felul următor: Secolul XV: cotele 5,13; Secolul XVI: cotele 7 I, 7 III, 7 IV, 8, 12, 14 I, 14 II, 15, 17, 20, 22, 23, 24 I, 25, 26, 27, 31, 33, 35, 36, 37, 39, 43, 45; Secolul XVII: cotele 1, 2, 3, 6, 7 II, 10, 16, 18, 19 I, 21, 24, 24II, 34, 38, 40, 42, 46 I; Secolul XVIII: 4, 11, 23 I, 23 II, 41; Secolul XIX: cota 50. Cel mai vechi manuscris este *Tipicul* realizat în anul 1431 (cota 13), numărul cel mai numeros de manuscrise provenind din secolul al XVI-lea.

Din numărul total de manuscrise, 5 sunt scrise pe pergament ( cotele 1, 3, 8, 22, 24), celelalte pe hârtie de calitate diferită.

Din punctul de vedere al conținutului, am deosebit trei categorii: cărți de cult, cărți de învățătură religioasă și alte cărți ( cele 2 *Pomelnice*, *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi*).

Numai 16 manuscrise posedă anul copierii semnalat de copist.Datarea celorlalte manuscrise s-a făcut după filigrane, grafie, ornamentație, însemnări marginale etc.

După locul scrierii, situația s-ar prezenta astfel: 1 manuscris copiat în Țara Românească (cota 23), 1 manuscris copiat în Colomeea (cota 43), 4 manuscrise cu loc de copiere necunoscut (cotele 5, 11, 23 I, 23 II), numărul cel mai numeros de manuscrise (44) fiind copiate în Moldova. Deși nu toate au menționat locul scrierii, avem certitudinea copierii lor aici, analizând limba și scrisul, ornamentația, conținutul însemnărilor marginale, modul general de prezentare a manuscriselor.

Descifrarea însemnărilor marginale ne-a prilejuit, pe lângă alte informații, cunoașterea circulației cărților, prețul copierii și cumpărării lor. În felul acesta, aflăm că un *Tetraevanghel* (cota 39) a aparținut mănăstirii Solca, că un *Apostol* (cota 10) este donat de Andreiaș Talpă și cneaghina sa, Maria, bisericii nou construite la Stroineț, pe Prut, cumpărat fiind cu **5 taleri de argint, în timpul domniei lui Vasile voievod, domnitorul Moldovei, în anul 7158 (=1649), luna noiembrie 1**. Un *Liturghier* (cota 12) este cumpărat, în anul 1650, cu un **ughi** de către preotul Eremia, fost protopop în ținutul Hotinului. Colofonul *Apostolului* copiat de popa Eremie din Bădeuți (cota 8) ne precizează și prețul scrierii sale: 220 de zloți; de pe foaia de gardă a aceluiași manuscris aflăm că o perioadă de timp a fost în proprietatea Schitului celui Mare din Galiția<sup>15</sup>. *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* (cota 7 IV) au aparținut mănăstirii Moldovița; *Tipicul* (cota 16) și *Proloagele pe lunile septembrie - aprilie* (cota 6) târgului Hotin; *Evangelhia învățătoare* (cota 43) bisericii cu hramul "Sf. Duh" din Colomeea. *Omiliile Sf. Ioan Gură de Aur* (cota 7 III) au fost dăruite Suceviței, în anul 1583, de către proegumenul Nilă de la mănăstirea Slatina.

Revenind la manuscrisele copiate la Sucevița și care astăzi se păstrează în biblioteci străine, mai semnalăm: un *Tipic* din 1594<sup>16</sup> și un *Triod înflorit*<sup>17</sup> pe pergament, datând din secolul al XVII-lea.

Fără îndoială, multe obiecte de preț proveneau din ctitoriile anterioare actualei mănăstiri. Știm, de pildă, că pentru mănăstirea Sucevița a dat, la 1 septembrie 1551, hatmanul Ioan Sturdza cu soția sa, Ana, o *Evangelhie* ferecată în argint<sup>18</sup>.

Despre munca intensă de copiere a manuscriselor ne vorbesc și schimburile sau înnoirile de copişti. Este cunoscută scrisoarea lui Ieremia Movilă din 1605, ianuarie 12, adresată membrilor Stavropighiei din Lemberg, prin care-i roagă să ajute pe diacul său Andrei, trimis ca să cumpere hârtie și să caute dieci destoinici pentru a scrie cărți<sup>19</sup>. De asemenea, Sucevița a avut legături spirituale cu Benedict, episcopul de Vad, care, în 4 mai 1631, trimite un diac în solie la Sucevița<sup>20</sup>.

Cifrei manuscriselor de certă vechime și valoare ce au aparținut, unele până nu de mult Suceviței, astăzi, multora din ele pierzându-li-se urma, sperăm nu pentru mult timp, îi adăugăm un număr considerabil<sup>21</sup>.

Fără îndoială, școala de copişti de la Sucevița constituie un moment bine definit în arta miniaturii românești. Meritul incontestabil al domnitorului Ieremia Movilă este că prin realizarea, la comanda sa, a *Tetraevanghelului* (cota 24) după modelul celui provenit din Țara Românească (cota 23) s-a produs o întorsătură în tehnica împodobirii manuscriselor în școala de la curtea sa. Dacă până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea ornamentația și ilustrația manuscriselor noastre constau din prezentarea celor patru evangheliști, din frontispicii, vignete și inițiale, acum apar, pentru prima oară la noi, scene bogate, peisaje,

compoziții cu personaje intercalate în text. Așadar, domnitorului, cu simțul său artistic, și, de bună seamă, mitropolitului Teodosie Barbovschi, neostenitul său sfătuitor și sprijinitor în arta scrierii manuscriselor, datorăm începutul unei etape noi, originale în arta miniaturii moldovenești, în care se îmbină bogatele tradiții artistice locale cu modalitățile specifice de exprimare ale artei bizantine și care și-a aflat apogeul în școala mitropolitului Anastasie Crimca de la Dragomirna.

## NOTE

1 Potrivit inscripției gravate pe chivotul dăruit de Gheorghe Movilă, la 9 iunie 1591, biserica cea nouă cu hramul Învierii era deja sfințită (Apud D. Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de Documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, p. 66).

2 Incă din sec. al XV-lea exista un schit de lemn atribuit călugărului Pahomie. Gheorghe Movilă, cel mai vârstnic dintre frați, ca egumen al mănăstirii, în 1578, zidește, pe locul fostului schit, o mică biserică din piatră cu hramul Bobotezei; apoi, ca episcop de Rădăuți, termina cu contribuția celorlalți frați, în 1584, o altă biserică de piatră ce va deveni actuala mănăstire (D. Dan, *op. cit.*, p. 5-6; Corina Nicolescu, Ion Miclea, *Sucevița*, București, 1977, p. 6-7).

3 Din **sec. al XVIII-lea**, biblioteca posedă 7 titluri: Chiriadromion. București, 1732; Antologhion. București, 1736; Octoih. București, 1736; Evanghelie. București, 1750; Evanghelie. Blaj, 1776; Molitvenic. Rîmnic, 1782; Adunarea cazaniilor. Viena, 1793; **Secolul al XIX-lea** (1800-1827) este prezent cu 25 titluri în 31 de exemplare: Mineiul pe iulie. Buda, 1805; Teofilact. Tîlcuire la cele patru evanghelii. Iași, 1805; Carte de pravilă, partea I și II, Cernăuți, 1807 (2 exemplare); Viețile Sf. din luna septembrie. Neamț, 1807 (2 exemplare); Viețile Sf. din luna octombrie. Neamț, 1809; Viețile Sf. din luna noiembrie. Neamț, 1811; Viețile Sf. pe luna decembrie. Neamț, 1811; Viețile Sf. pe ianuarie. Neamț, 1812; Viețile Sf. din luna februarie. Neamț, 1812; Viețile Sf. de pe luna martie. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna aprilie. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna mai. Neamț, 1813; Viețile Sf. pe luna iunie. Neamț, 1813 (2 exemplare) Augustin, Episcopul. Kecragarion. Neamț, 1814 (2 exemplare); Viețile Sf. pe luna iulie. Neamț, 1814; Viețile Sf. pe luna august. Neamț, 1815; Arătare... pre scurt a dumnezeieștilor dogme. Neamț, 1816; Tipicon. Iași, 1816; Evanghelie. Blaj, 1817; Noul Testament. St.-Petersburg, 1817; E. Sirul. Cuvinte și învățăături. Neamț, 1818, 1819, 1823 (vol. I-II); Biblia. St.-Petersburg, 1819; Carte folositoare de suflet. Iași, 1819; Evanghelie. Neamț, 1821; Irmologhion. Neamț, 1827.

4 *Octoih*, copiat de Ilie, dascăl, în anul 1777; *Floarea cuvintelor*, scris de dascălul Samoilă din Ragla, în anul 1783; *Pomelnic*, realizat la Sucevița, început de Dositei, episcop de Rădăuți, în anul 1769; *Plan al regulilor*, scris la Sucevița de ieromonahul Isaie Zugrav, la 1 august 1843; *<Catehism>* realizat de clericul Iacov Cazievici, în 1810; *Plan pentru clerosul monastirilor* (2 volume) scris de Ghenadie Zaharovici, în prima jumătate a secolului al XIX-lea; *Planul regulilor monastice a sfintei mănăstiri Sucevița*, scris în 1858, de

egumenul Ghenadie Zaharovici și <Carte de canoane> realizată în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

5 Melchisedec, Episcopul, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, extras din Analele Academiei Române, seria II, tom VII, secț. II, Memorii și notițe, București, 1885; V. A. Urechia, *Inscripțiuni după manuscrise*, București, 1887 (Extras din Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, s.II, t. IX, 1886-1887); A. S. Petrușevici, *Katalog cerkovno-slovenskich rukopisej i staropečatnyh knig kirilllovskogo pisma nachodjaščichsja na archeologičeskoj bibliografičeskoj vystavcje v Stavropigijskom zavedenii*. Lvov, 1888; E. Kozak, *Resultate meiner Forschungen im Kloster Sučavica* (in der Bukowina), în "Archiv. für slavische Philologie", 1892 și 1893; Idem, *Die Inschriften aus der Bukowina*, I, Wien, 1903; A. I. Jațimirskij, *Slavjanskije i russkie rukopisi rumynskich bibliotek*, St. Petersburg, 1905; E. Manasterski, *Mănăstirea Sucevița*, în "Candela", ex. 1907; D. Dan, *op. cit.*; Sirarpie Der Nersessian, *Two slavonic parallels of the Greck Tetraevangelia Paris 74*, în "The Art Bulletin", New York, 1927, IX; Idem, *Une nouvelle relique slavonne du Paris. Grec. nr. 74 et les manuscrits d'Anastasie Crimcovic*, în "Mélanges offerts à N. Iorga", Paris, 1933; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris, 1929; O. Tafrali, *Le monastère de Sucevița et son trésor*, în "Mélanges Ch. Diehl", II, Paris, 1930; Marcu Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, București, 1935; Teodora Voinescu, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în "Studii și Cercetări de Istoria Artei", nr. 1-2, București, 1955, p. 107; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959; I. Iufu, *Mănăstirea Moldovița - centru cultural important din perioada culturii românești în limba slavonă (secolele XV-XVIII)*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1963, nr. 7-8, p. 443; I. Zugrav, *Trei manuscrise liturgice de la episcopul Efrem al Rădăuțiului*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1963, nr. 7-8, p. 460-465; Corina Nicolescu, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române (secolele XIV-XVIII)*. Catalog, București, 1964; Prof. Victor Brătulescu, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în "Mitropolia Moldovei și Sucevei", 1964, nr. 5-7, p. 206-208; Emil Vârtosu, *Din criptografia românească*, în "Studii teologice", 1966, nr. 5-6, p. 284; Ion Radu Mircea, *Les vies des rois et archêveques serbes et leur circulation en Moldavie. Une copie inconnue de 1567*, în "Revue des études sud-est européennes", t. IV, 1966, nr. 3-4, p. 393-412; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981; G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981; Idem, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, București, 1984; Idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984.

6 A. M. Musicescu și M. Berza, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958; A. M. Musicescu, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1965; *Ibidem*, ed. a II-a, 1967; Corina Nicolescu și Ion Miclea, *op. cit.*

7 Se păstrează în Muzeul Național de Istorie a României. Vezi Elena Lința, *op. cit.*, nr. 22; G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, *op. cit.*

8 Vezi G. Popescu-Vâlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, *op. cit.*

9 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 83.

10 Apud G. Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, *op. cit.*, p. 94, fig. 51; Idem, *Un*

*manuscris al voievodului Ieremia Movilă, op. cit., p. 9, 11, 12, 13, 14 Ibidem.*

11 *Ibidem.*

12 *Ibidem.*

13 *Ibidem.*

14 *Ibidem.*

15 La cererea Mariei, fiica lui Ieremia Movilă, la 31 martie 1648, mănăstirea Sucevița a fost închinată Schitului celui Mare din Galiția, până la desființarea acestuia, în anul 1785.

16 Se păstrează în Biblioteca Unională din Moscova (Apud Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*. Repertoriu, București, 1986, nr. 598).

17 Se păstrează în Biblioteca Publică de Stat din Leningrad (Apud *Ibidem*, nr. 401).

18 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 44.

19 Vezi *Documente privitoare la Istoria Românilor urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, Suplementul II, vol. II, nr. 172, p. 343.

20 Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 119.

21 *Evangelhilar*, copiat în Macedonia, pe pergament, în secolul al XII-lea, astăzi se păstrează în Biblioteca Patriarhiei Ortodoxe din Israel (Apud Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 888); *Tetraevanghel*, copiat în Țara Românească, Serbia sau Ungaria, în sec. al XV-lea, se păstrează în Muzeul Istoric din Moscova (Apud *Ibidem*, nr. 902); *Tetraevanghel*, scris la Frătănești, în 1532, copiiști fiind Ivanco și popa Simion, astăzi în proprietatea Bibliotecii Patriarhiei Ortodoxe din Israel (Apud *Ibidem*, nr. 209); *Praxiu*, inv. 7052, realizat de diaconul Mihail, în Voroneț, cu cheltuiala mitropolitului Teofan, în anul 7052 (=1542) (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 81, 85); *Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi*, scris în Moldova, anul 1574, astăzi în Biblioteca Universității din Lvov (Apud R. Constantinescu, *op. cit.*, nr. 832; *Irmologhion*, inv. 445, copiat în sec. XV-XVI (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 84); *Tipicul slujbei bisericești*, sec. XVI, inv. 438 (Apud *Ibidem*, p. 86); *Minei*, sec. XVI, inv. 430 (Apud *Ibidem*, p. 84); *Evangelhie*, inv. 423 II, caligrafiată de diacul Dimitrie, în anul 1616, la comanda voievodului Ștefan Tomșa (Apud Melchisedec, Episcopul, *op. cit.*, p. 55; D. Dan, *op. cit.*, p. 62-63; Teodora Voinescu, *op. cit.*, p. 108); *Irmologhion*, sec. XVII, inv. 448 III (Apud D. Dan, *op. cit.*, p. 81); *Invățătură pentru eclisiarhi*, scris de ierodiaconul Gherman, la 1794, inv. 435 II (Apud *Ibidem*, p. 85); *Irmologhion*, copiat la mănăstirea Neamț, în 1795, inv. 414); *Scurtă descriere a Lavrei Adormirii din Pociacov*, scrisă în 1859 (Apud *Ibidem*, p. 87).

## LES GRANDS DÉTENTEURS DE VALEURS BIBLIOPHILES DU DÉPARTEMENT DE SUCEAVA: LE MONASTÈRE SUCEVIȚA RÉSUMÉ

Cet ouvrage-ci se propose de présenter les valeurs bibliophiles qui existent dans la bibliothèque du monastère Sucevița, de même que celles qui lui ont appartenu au long du temps et qui sont conservées à nos jours dans les grandes bibliothèques du pays et de l'étranger.

Le monastère Sucevița, fondé par les frères Gheorghe, Ieremia et Simion Movilă, ainsi que d'autres convents de la région (Putna, Moldovița, Dragomirna), a développé une riche activité culturelle. Le mérite

incontestable du prince regnant Ieremia Movilă est d'avoir déterminé une tournure dans la technique de l'ornement des manuscrits moldaves par la réalisation à sa commande d'un *Tétraévangile* (cote 24) selon le modèle de provenance valaque.

Jusqu' à la deuxième moitié du XVI-e siècle, l'ornementation et l'illustration des manuscrits étaient composées des images des quatre évangélistes, de frontispices, de vignettes et d'initiales. Dans le *Tétraévangile* on rencontre pour la première fois des scènes, des paysages, des compositions avec des personnages intercalés dans le texte: il a représenté donc une nouvelle étape dans l'art de la miniature moldave, qui a atteint son apogée par l'école du métropolite Anastasie Crimca de Dragomirna.

A nos jours, le monastère Sucevița garde 50 manuscrits slavons ornés (le plus ancien est le *Typique* réalisé en 1431, cote 13), 8 manuscrits roumains copiés au XVIII-e et au XIX-e siècles, 33 exemplaires de livres roumains anciens (dont les plus vieux sont les oeuvres du métropolite Dosoftei: *Le Psautier en vers*, Uniev, 1673 et *Le Psautier slave-roumain*, Iași, 1680) et des livres anciens étrangers, dont certains ont été réalisés dans les imprimeries de Kiev, Lvov, Moscou et Cracovie.

**MANUSCRISE SLAVONE MINIATE ȘI ORNATE DIN BIBLIOTECA MĂNĂSTIRII SUCEVIȚA**

| Nr. crt. | Cota, nr. inv. | Autorul, Titlul                         | Secolul       | Copistul                | Locul de copiere, proveniența, circulația | Redacția        |
|----------|----------------|-----------------------------------------|---------------|-------------------------|-------------------------------------------|-----------------|
| 0        | 1              | 2                                       | 3             | 4                       | 5                                         | 6               |
| 1.       | 1/433          | Triod                                   | XVII (1606)   | Prohor                  | M-rea Sucevița (?)                        | românească      |
| 2.       | 2/432 II       | Minei pe decembrie                      | XVII (1606)   | Prohor                  | M-rea Sucevița (?)                        | românească      |
| 3.       | 3/434          | Slujba Sf. Paști                        | XVII (1604)   | Prohor (?)              | M-rea Sucevița (?)                        | românească      |
| 4.       | 4/449/1        | <Carte de canoane>                      | XVIII (1/2)   |                         | Moldova (?)                               | românească      |
| 5.       | 5/419          | Petru Damaschin. Tratat ascetic         | XV            |                         |                                           | medio-bulgară   |
| 6.       | 6/428          | <Proloage pe lunile septembrie-aprilie> | XVII (1661 ?) | Neculas (?)             | Moldova, Hotin                            | românească      |
| 7.       | 7I/426 I       | Ioan Gură de Aur. Omilii                | XVI (2/2)     |                         | Moldova                                   | românească      |
| 8.       | 7 III/427 I    | Ioan Gură de Aur. Omilii                | XVI (2/2)     | Barbovsii (?)           | Moldova, provine de la m-rea Slatina      | românească      |
| 9.       | 7 III/427 III  | Ioan Gură de Aur. Omilii                | XVII (1/2)    |                         | Moldova                                   | ruso-ucraineană |
| 10.      | 7 IV/427 II    | Ioan Gură de Aur. Mărgăritare           | XVI           |                         | Moldova, provine de la m-rea Moldovița    | românească      |
| 11.      | 8/424/1        | Apostol                                 | XVI (1544)    | Popa Eremie din Bădeuți | M-rea Sucevița (?)                        | românească      |
| 12.      | 10/424 III     | Apostol                                 | XVII (1/2)    |                         | Moldova, Stroineiț pe Prut                | românească      |

|     |              |                                                |                 |                  |                                          |                     |
|-----|--------------|------------------------------------------------|-----------------|------------------|------------------------------------------|---------------------|
| 13. | 11/422       | Ioan Casian. Predici                           | XVIII (a. 1735) |                  |                                          | ruso-<br>ucraineană |
| 14. | 12/436 II    | Liturghier                                     | XVI             |                  | Moldova, sat Adașeni,<br>ținutul Dorohoi | românească          |
| 15. | 13/431       | Tipic                                          | XV (1431)       |                  | Moldova (?)                              | medio-<br>bulgară   |
| 16. | 14 I/443 I   | <Liturghier>                                   | XVI             |                  | Moldova                                  | românească          |
| 17. | 14 II/443 II | <Liturghier>                                   | XVI             |                  | Moldova                                  | românească          |
| 18. | 15/421 I     | <Ioan Scărariul (Sinaitul)<br>Cuvântări>       | XVI             |                  | Moldova                                  | românească          |
| 19. | 16/429       | Tipic                                          | XVII            |                  | Moldova (?), Hotin                       | românească          |
| 20. | 17/420       | Viețile regilor și arhie-<br>episcopilor sârbi | XVI (1567)      | Azarie (?)       | Moldova                                  | românească          |
| 21. | 18/432/1     | Minei pe mai                                   | XVII (1607)     |                  | M-rea Sucevița (?)                       | românească          |
| 22. | 19 I/435     | Tipic                                          | XVII (1/2)      |                  | Moldova                                  | românească          |
| 23. | 20/437       | Ioan Scărariul (Sinaitul).<br>Leastăvița       | XVI (1596)      | Monahul Amon     | M-rea Moldovița (?)                      | românească          |
| 24. | 21/440       | Molitvenic                                     | XVII (1606)     | Ghelasie Iftimie | M-rea Sucevița (?)                       | românească          |
| 25. | 22           | Tetraevanghel                                  | XVI (2/2)       |                  | M-rea Sucevița (?)                       | românească          |
| 26. | 22/444       | <Sbornic>                                      | XVI             |                  | Moldova                                  | românească          |
| 27. | 23           | Tetraevanghel                                  | XVI (1568-1577) |                  | Țara Românească                          | românească          |
| 28. | 23 I/448 I   | <Irmologhion>                                  | XVII            |                  |                                          | ruso-<br>ucraineană |
| 29. | 23 II/448 II | <Irmologhion>                                  | XVIII           |                  |                                          | ruso-<br>ucraineană |
| 30. | 24/11.340    | Tetraevanghel                                  | XVII (1607)     |                  | M-rea Sucevița                           | românească          |

|     |             |                               |                 |           |                                       |                                 |
|-----|-------------|-------------------------------|-----------------|-----------|---------------------------------------|---------------------------------|
| 31. | 24 I/740 II | Pomelnic                      | XVI (1580-1860) |           | M-rea Sucevița                        | românească<br>+ limba<br>română |
| 32. | 24 II/740   | Pomelnic                      | XVII-XVIII      |           | M-rea Sucevița                        | românească<br>+ limba<br>română |
| 33. | 25/9192     | Evangeliiar                   | XVI             |           | Moldova                               | românească                      |
| 34. | 26/441      | <Ceaslov>                     | XVI             |           | Moldova                               | românească                      |
| 35. | 27/446      | <Pravila>                     | XVI             |           | Moldova                               | românească                      |
| 36. | 31/68.257   | Omiliile lui Ioan Gură de Aur | XVI             |           | Moldova (?)                           | ruso-<br>ucraineană             |
| 37. | 33/426 II   | Ioan Gură de Aur. Omilii      | XVI             |           | Moldova (?)                           | ruso-<br>ucraineană             |
| 38. | 34/425 I    | <Evangelie învățătoare>       | XVII            |           | Moldova (?)                           | ruso-<br>ucraineană             |
| 39. | 35/425 II   | Tetraevanghel                 | XVI (2/2)       |           | Moldova                               | românească                      |
| 40. | 36/425 III  | Tetraevanghel                 | XVI (1519)      | Popa Toma | Siret                                 | românească                      |
| 41. | 37/442 II   | <Tetraevanghel>               | XVI (2/2)       |           | Moldova                               | românească                      |
| 42. | 38/423 I    | Tetraevanghel                 | XVII (1613)     |           | M-rea Sucevița (?)                    |                                 |
| 43. | 39/423 III  | Tetraevanghel                 | XVI             |           | Moldova, provine de<br>la m-rea Solca | românească                      |
| 44. | 40/423 IV   | Tetraevanghel                 | XVII (1693)     |           | Moldova                               | românească                      |
| 45. | 41/442 I    | Tetraevanghel                 | XVIII (1/2)     |           | Moldova                               | românească                      |

|     |              |                          |            |                                        |              |                                                 |
|-----|--------------|--------------------------|------------|----------------------------------------|--------------|-------------------------------------------------|
| 46. | 42/430       | (Octoih)                 | XVII (1/2) |                                        | Moldova      | românească<br>cu elemente<br>ruso-<br>ucrainene |
| 47. | 43/425 IV    | <Evanghelie învățătoare> | XVI (2/2)  |                                        | Colomeea (?) | ruso-<br>ucraineană                             |
| 48. | 45/442 IV    | <Tetraevanghel>          | XVI (2/2)  |                                        | Moldova      | românească                                      |
| 49. | 46/1/442 III | <Tetraevanghel>          | XVII (1/2) |                                        | Moldova      | românească                                      |
| 50. | 50/736       | Pravila                  | XIX (1815) | Gheorghe<br>Ghenadie<br><br>Zaharovici | Cernăuți     | limba rusă                                      |



## UN MEMORIU DIN 1780 AL ILUMINISTULUI VASILE BALȘ DESPRE SITUAȚIA DIN BUCOVINA ȘI NECESITATEA UNOR REFORME

MIHAI IACOBESCU

Între anii 1769-1830 au fost identificate, în spațiul românesc, 209 memorii și proiecte pentru organizarea și reformarea în sens modern a societății românești; în 40 dintre ele se cerea, pe lângă un larg evantai de reforme, înlăturarea domniilor fanariote și instaurarea domnilor pământeni, iar în circa 10 dintre ele se preconiza chiar dobândirea independenței politice depline a țărilor române<sup>1</sup>.

Mișcarea iluministă reformatoare a cuprins deopotrivă atât Moldova și Muntenia, aflate sub suveranitatea Porții Otomane și a protectoratului Rusiei, cât și teritoriile românești înglobate imperiului habsburgic.

În Bucovina, în anul 1780, autorul unui amplu și valoros proiect de organizare și reformare a activității materiale și spirituale în acest teritoriu, pe baze iluminist-moderne, a fost Vasile Balș.

Vasile Balș era descendentul unei străvechi familii de boieri autohtoni. Își făcuse studiile la Viena. Dobândise o temeinică pregătire umanistă în general și juridică în special. Studiasse și cunoștea principalele idei, curente și forme de manifestare ale iluminismului european. Făcuse parte el însuși din două societăți secrete vieneze și se remarcase, printr-o febrilă activitate în cadrul puternicului ordin a "iluminaților"<sup>2</sup>. Balș era însă adept mai cu seamă al iluminismului german și, într-o anumită măsură, și al celui francez. El devenise liber cugetător, pledând și acționând pentru laicizarea și modernizarea culturii și a instituțiilor acesteia, precum și pentru introducerea unor reforme iluministe. Stabilise prietenii și cu unii reprezentanți ai iluminismului transilvănean, printre care cu Ion Budai-Deleanu. Dar, de fapt se distingea și se distanța de aceștia, prin unele elemente ale gândirii sale; Balș nu manifesta înțelegere și compasiune față de clasele și categoriile sociale sărace: pe mazili, pe răzeși și clăcași, îi privea cu un anumit dispreț, socotindu-i și apreciindu-i doar după rolul și locul pe care ar fi putut să-l aibă, ca simple componente ale forței de muncă utile celor bogați. Spre deosebire de confracții ardeleni, Balș ura Biserica și o supunea unei critici aspre, neînțelegând rolul acesteia ca apărătoare și păstrătoare a valorilor spirituale ale ființei noastre naționale.

Memoriul său, *Descrierea Bucovinei și situația ei internă*<sup>3</sup>, a fost înaintat împăratului Iosif al II-lea la scurtă vreme după conferința ținută în capitala imperiului, în aprilie 1780. La această conferință fusese luată spre dezbateră problema viitorului statut de organizare a

Bucovinei. Conferința nu ajunsese la nici o decizie. Dar, în cadrul ei s-au formulat mai multe soluții: 1) înglobarea Bucovinei la provincia Galiția; 2) divizarea teritoriului Bucovinei în două: partea de nord să treacă la provincia Galiția, iar partea de sud la confiniul grăniceresc Bistrița-Năsăud; 3) păstrarea separată a Bucovinei sub administrație militară sau civilă<sup>4</sup>.

Vasile Balș participase la această conferință, alături de guvernatorul Enzenberg și alți specialiști din aparatul central și provincial, în calitate de "boier și deputat al Bucovinei", după cum semnează el la sfârșitul memoriului.

Pronunțându-se categoric pentru păstrarea unității și individualității Bucovinei, cu statut autonom, în cadrul Imperiului, Balș își propunea să abordeze în memoriul său mai multe chestiuni, pe care le structurează astfel: **I-Introducerea; II-Motive ce impun menținerea jurisdicției sau administrației militare în Bucovina; III-Clasele sociale și situația lor; IV-Despre pozițiile clerului și abuzurile din mănăstiri, precum și mijloacele de înlăturare a acestora fără a afecta visteria statului; V-Despre țărănime și reformele ce trebuie introduse la sate; VI-Decăderea comerțului și măsuri spre reînvierea și stimularea vieții economice.**

În **Introducere**, Balș relevă, că, într-un stat civilizat, cu cât sunt mai simple și mai limpezi principiile formulate de cei ce guvernează țara, cu atât oamenii și le pot însuși mai bine și contribuția lor devine mai conștientă și consistentă "la întărirea societății și la făurirea fericirii generale a vieții"<sup>5</sup>. Dar, "sprijinul pe care fiecare om îl poate da unui stat, depinde - scrie Balș- de ordinea, situația prielnică, legile potrivite și de activitatea oamenilor". Ca "cetățean al acestei lumi", el se simte însuflețit de "un impuls lăuntric" să se înroleze "cauzei generale creatoare" și să se mobilizeze "în serviciul celui mai înalt ideal". În acest scop el promite să prezinte Curții din Viena "situația adevărată a țării, obiceiurile și deprinderile, bune sau rele, ale națiunii", în măsura în care "cele prezentate pot înrăuri fericirea generală" sau "folosul obștesc".

În vederea salvării și apărării autonomiei și unității Bucovinei, Balș sistematizează în memoriul său **motivele pentru care Bucovina trebuie să rămână sub administrație militară**. Aceste motive sunt, bineînțeles, discutabile, tocmai din punct de vedere istoric, dar el le înșiruie spre a împiedica fie unirea Bucovinei la Galiția, fie divizarea ei. Astfel, el susține, fără temei istoric, cum că teritoriile de sub dependența Porții Otomane se află sub regimul administrației militare și că supușii sunt înclinați să stimeze autoritățile militare, dar nu și pe funcționarii civili; domnul Moldovei, pașalele din Moghilev și Hotin n-ar fi nici ei dispuși să respecte pe niște vecini care nu ar avea o administrație militară; cei mai importanți domnitori ai Moldovei au avut, atât ei, cât și boierii, proprietăți în Bucovina; acest teritoriu apare ca "un dulce loc de refugiu" și un "exemplu de organizare"; or, "în cazul în care Bucovina ar fi împărțită sub diferite jurisdicții sau ar fi anexată la Galiția, notează Balș, moldovenii s-ar îndepărta de Bucovina"<sup>6</sup>. Nici obligativitatea serviciului militar nu poate fi introdusă aici, fiindcă locuitorii s-au desobișnuit de serviciul militar - susține Balș - "de la nenorocitul secol al XV-lea, când strămoșii noștri au acceptat, de nevoie, ca țara să devină o feudă a Porții". Deci, conchide Balș (după această motivație destul de neclară și forțând realitățile istorice), singura soluție o reprezintă menținerea Bucovinei sub administrație militară.

Analizând apoi **structura socială**, Balș se oprește mai întâi, să prezinte: clerul, boierii, mazilii și raporturile acestora cu domnul. Clericii, apreciază el, sunt, prin număr și avere, mai puternici și mai influenți decât boierii, în Bucovina. Boierii se împart, după averea lor, în trei categorii; cei din prima, cei mai bogați, dețin și cele mai înalte dregătorii ale țării; boierii de rangul al doilea posedă o avere și o influență mai redusă; pe locul al treilea sunt mazilii, care, scrie Balș, "sunt boieri doar prin favoarea domnului sau prin protecția lui, prin mituire și prin nepotism"; mazilii, spre deosebire de primele două categorii de boieri, au "obligația de-a vărsa contribuții" la visteria statului. Balș îi disprețuiește și îi prezintă ca pe niște ființe mijlocii, care se înfățișează în județul Cernăuți ca boieri și îndrăznesc și să se iscălească astfel. Balș amintește că "Maiestatea Sa imperială a fost plictisită din păcate din partea lor cu diferite petiții, iscălite ca boieri", petiții care "au pricinuit în țară multe încurcături". Tot în cazul mazililor, Balș scria despre, "dezordinile și desfrăurile acestora", care, explică el, "sunt rezultatul lipsei de educație și al moravurilor lor stricate, ce se trag de la vechea meteahnă a guvernării turco-fanariote". Pentru îndreptarea lucrurilor, Balș propune o legislație severă, prin care mazilii să fie "supuși unei purtări morale". Ca o concluzie generală, însă, Balș nu uită să precizeze ceea ce ar dori să respecte și habsburgii, adică faptul că, "boierii, clerul, mitropolitul, episcopii și egumenii mănăstirilor au fost întotdeauna scutiți de orice fel de contribuție"<sup>7</sup>.

Balș notează apoi că, "în Bucovina, neîndoielnic, clerul este cel mai bogat și stăpânește cea mai parte a țării". El înșiruie apoi rolul mitropolitului, al episcopului de Rădăuți și al egumenilor "despre al căror număr și nume, în caz de nevoie" promite să dea "un raport separat". El critică aspru formalismul și venalitatea domnului și mitropolitului în alegerea stareților; așa cum domnul își cumpără tronul cu bani grei, tot astfel el și mitropolitul vând funcțiile din mănăstiri celor care dau mai mulți bani. Se ignoră mai întotdeauna meritele celui ales. Vizitarea mănăstirilor de către mitropolit este, zice Balș, "al doilea canal de-a stoarce bani": în plus, starețul își atrage de partea sa pe unii supuși, care să-l susțină, acordându-le tot felul de favoruri, inclusiv prin rude și prieteni, cu sume derizorii, care adesea nu reprezintă nici un sfert din prețul real<sup>8</sup>.

Drept aceea, Balș propune mai multe măsuri: toate veniturile și cheltuielile mănăstirilor să fie consemnate riguros, într-un registru, cu valoare de document oficial, supus controlului organelor de stat; pentru conducerea Bisericii ortodoxe, să se înființeze un consistorium, format din episcop, ca președinte, ajutat de doi consilieri laici, numiți de stat; pe lângă fiecare stareț de mănăstire "să fie atașat un supraveghetor, care să aibă grijă să nu se risipească nimic din aceste venituri"; "despre proveniența și întrebuințarea acestor venituri, scrie Balș, starețul și supraveghetorul trebuie să prezinte rapoarte anuale sau semestriale în fața consistoriumului" - Balș sugera că s-ar putea merge și mai departe în acest sens; toate atribuțiile economico-financiare ale mănăstirilor să fie preluate de stat, lăsându-li-se călugărilor "numai preocuparea asupra problemelor spirituale"; toate cheltuielile pentru salarizarea membrilor consistoriumului trebuiau acoperite din veniturile mănăstirilor. Prin acest sistem, "visteria imperială ar fi întru totul cruțată"; ar fi lichidate astfel și procesele numeroase "care constituie jurisdicția clerului"; s-ar atrage și folosi în Bucovina și veniturile moșiiilor și bunurilor din Moldova, care țin de mănăstirile din Bucovina. Într-un cuvânt, "s-ar

restabili ordinea și disciplina". Balș sugerează apoi ca tot din veniturile mănăstirilor să fie salariați și preoții "fiindcă, scrie el, aceștia locuiesc la țară în cele mai mizerabile condiții", fiind obligați să-și procure cele necesare "pentru hrănirea femeilor și copiilor lor"<sup>9</sup>.

Limitele gândirii lui Balș, specifice iluminismului din aceeași tagmă a boierilor, se întrevăd mai cu seamă din subcapitolul *Despre țăranime*. "Țăranii, scrie Balș, formează în Bucovina, un popor leneș, mincinos, ostil stăpânilor lor", un popor "deprins a-și face treaba la stăpân fie cu înjurături, fie cu bătaii". Locuințele lor "sunt colibe împrăștiate ici-colo, în majoritate fără grădină, fără curte, fără fântână". Țăranii "seamănă de-abia atâta cât să-i ajungă până la anul următor". Când se vede nedreptățit, el își ia vitele și fuge în Moldova, unde domnul, "îl lasă să colinde de la un loc la altul", cu condiția "să-i plătească dărilor". Pentru remedierea acestei stări de lucruri, Balș propune: "pământul ar trebui împărțit țăranilor" - numai astfel s-ar ajunge la o agricultură "înfloritoare". Apoi statul trebuie să-l oblige pe țăran să-și facă o locuință corespunzătoare și grajduri pentru vite. Statul ar mai trebui, zice Balș, să "întemeieze colonii, care organizate cu pricepere, ar servi ca model țăranului localnic". Toate proprietățile trebuie marcate prin "pietre de hotar", fapt care să ducă la lichidarea numărului "insuportabil de mare, de procese".

Dar, pentru a menține și consolida, "cea mai bună ordine și pace" în lumea satelor, mijlocul "cel mai sigur" ar fi: instruirea tineretului cu acele "științe trebuitoare"; este dar, necesar, propune Balș, să se ridice "școli publice" care, prin organizarea lor exemplară "ar atrage și simpatia Moldovei" și "cea mai mare parte a Moldovei și-ar trimite copiii la aceste școli, cu bucurie și nerăbdare". Conținutul învățământului ar trebui - arată Balș - să aibă la bază studiul latinității, iar întreținerea școlilor, acoperirea tuturor cheltuielilor să se facă din veniturile visteriei și ar avea, de pe urma acestor școli "ucenici vrednici" pentru treburile publice<sup>10</sup>.

Abordând și diverse aspecte ale vieții economice în general și ale comerțului în special, Balș scrie fără nici un înconjur "comerțul este mort în întreaga Bucovină: țăranii, relevă Balș, își vând roadele puține, le aruncă pur și simplu la un preț de nimic". Deși se neglijează cu totul agricultura, remarcă Balș, "se aduce din Ucraina rachiu în cantități de mai multe butoaie zilnice" și numai "pentru acest blestemat de rachiu se plătesc anual aproape 100 000 de florini"; alți 50 000 de florini "se scot din Bucovina pentru sarea gemă, care se cumpără din Moldova" și încă alți 40 000 de florini pentru care se aduce tot de peste Cordon. Dintre toate relele cu care se luptă Bucovina însă, precizează Balș, "luarea în arendă este lucrul cel mai păgubos pentru populație; aproape fiecare sat este în arendă și fiecare arendaș caută să se îmbogățească pe seama sărăcirii locuitorilor noștri. Abuzul este așa de mare, că, un arendaș lasă altuia satul în arendă, de mai multe ori. Arendașii sunt adesea numai străini, "care fură banii supușilor prin socoteli fictive" și "dacă s-au îmbogățit îndeajuns, atunci pleacă din țară". Balș dă exemplu a doi arendași din vremea sa, Koczen și Athanasi, care după ce-au agonisit fiecare câte 50 000 de florini, s-au cărat în Moldova, să li se piardă urmele<sup>11</sup>. "Altă pagubă se face acestor locuitori - scrie Balș - prin mulțimea evreilor săraci, care s-au strecurat în Bucovina, de la sfârșitul războiului ruso-turc și de la ocupația Maiestății Voastre. Ei nu sunt deprinși cu nici o muncă folositoare, productivă, ci se ocupă numai cu vinderea vitelor și mai ales cu arenda - cei mai mulți cu arendarea cârciumilor.

Prin intrigi răutăcioase, ei încearcă și încarcă pe țărani cu datorii grele și-i aduc în stare de mizerie, iar pentru dâșii își procură cea mai îndestulătoare și mai bună hrană<sup>12</sup>. Balș adaugă și alte rele: amplexarea și consecințele contrabandei, jaful vameșilor; lăsarea în paragină a unor câmpuri, lunci și "multe abuzuri la care sunt supuse pădurile, în paguba proprie țărilor lor, din cauza țăranului încăpățânat și imoral"<sup>13</sup>.

Ca urmare, Balș propune: să se sisteze importul de rachiu din Ucraina și să se construiască poverne în țară, combatându-se pe cât va sta în putință, consumarea băuturii; să se amelioreze rasele de cai, prin înființând unor crescătorii cu cai buni, aduși din Europa; să se ușureze importul de alimente din Moldova și exportul de vite din Bucovina. Balș nu se sfiește să ceară insistent menținerea și amplificarea legăturilor cu Moldova, arătând că "Bucovina își asigură existența și toate foloasele ei din legăturile cu Moldova". De asemenea, el propune desființarea unor dări, protejarea pădurilor și alte măsuri, pe care le socotesc trebuitoare, "pentru bunul mers și dezvoltarea Patriei sale"<sup>14</sup>.

Înainte de a trimite la Viena acest memoriu, Balș a organizat la sfârșitul lunii aprilie 1780 o adunare populară la Cernăuți, la care a lansat ideea luptei pentru păstrarea sau recâștigarea autonomiei naționale a Bucovinei, respingând soluțiile înglobării Bucovinei la Galiția sau ruperea acestui teritoriu în două părți, din care, nordul să treacă la Galiția, iar sudul la Transilvania. După înaintarea memoriului său la Viena, prin decretul imperial din 15 martie 1783, Iosif al II-lea a promis păstrarea Bucovinei "ca provincie politică autonomă"<sup>15</sup>.

În 1783, după vizita împăratului Iosif al II-lea în Bucovina, Balș este numit "concepist" în Consiliul Aulic de Război din Viena, cu un salariu de 1000 de florini<sup>16</sup>; lucrează intens alături de guvernatorul Enzenberg la pregătirea și efectuarea recensământului școlar; întocmește lista cu aproape 300 de localități, în care urmau să ia ființă școli - în care scop traduce el însuși și adaptează manuale școlare, după originale germane<sup>17</sup>; îl atrage și îl angajează pe Ion Budai-Deleanu ca "traducător, copist și scriitor", plătit cu ziua, pentru nevoile Bucovinei<sup>18</sup>; în deceniul 1783-1792, Balș, împreună cu Ion Budai-Deleanu elaborează 16 manuale școlare<sup>19</sup>. În 1785, prin grija lui Balș se aduc de la Viena 4275 manuale școlare, de citire, de aritmetică și catehisme, pentru cele 300 de școli ce urmau să ia ființă<sup>20</sup>. În 1790, Balș trimite al doilea memoriu la Viena, protestând împotriva încorporării Bucovinei la Galiția și cerând autonomia acesteia. La 29 septembrie 1790, împăratul Leopold al II-lea aprobă despărțirea Bucovinei de Galiției, utilizând ca motivație chiar unele argumente ale lui Balș: "prin origine, grai, moravuri și confesiune" românii din Bucovina se deosebesc de locuitorii din Galiția și, deci, Bucovina trebuie să rămână autonomă<sup>21</sup>. Balș va deveni între 1792-1800 guvernator al Bucovinei autonome. O bună parte din ideile sale referitoare la dezvoltarea și modernizarea învățământului vor fi înscrise în Regulamentul Bisericesc din 1786<sup>22</sup>.

Prin impulsul dat învățământului românesc sau germano-român în anii administrației militare, prin reformele preconizate - între care ideea înzestrării țăranilor aserviți cu loturi proprii de pământ, ceea ce se va realiza în două etape până în 1835 - dar mai ales pentru lansarea dezideratului apărării și redobândirii statutului de autonomie națională, Vasile Balș rămâne o personalitate însemnată între fruntașii bucovineni, interesați și implicați, la sfârșitul veacului al XVIII-lea pentru apărarea, dezvoltarea și afirmarea românilor din Bucovina.

## NOTE

- 1 Leonid Boicu, *Geneza chestiunii române ca problemă internațională*, Iași, 1975, p. 30-31.
- 2 Erick Prokopowitsch, *Die Wiener "Geheime Oposizion" und der Bukowiner Bojar Bassilius Balsch*, "Südost-Forschungen", XX/1961.
- 3 Basilius Balsch, *Beschreibung der Bukowina und deren inneren Verhältnisse*, J.B.L.M., nr. 3, 1885, p. 103-112.
- 4 Art. M.J.S., inv. 4329, f. 75.
- 5 Basilius Balsch, *op. cit.*, p. 103.
- 6 *Ibidem*, p. 104.
- 7 *Ibidem*, p. 105.
- 8 *Ibidem*, p. 106.
- 9 *Ibidem*, p. 107.
- 10 *Ibidem*, p. 108.
- 11 *Ibidem*, p. 109.
- 12 *Ibidem*, p. 110.
- 13 *Ibidem*, p. 111.
- 14 *Ibidem*, p. 112.
- 15 *Promemoria zur Bukowiner Landespetition vom Jahre 1848*, Wien, 1849, p. 5.
- 16 *Din Tezaurul de Documente Sucevene*, p. 465-466.
- 17 I. V. Goraș, *Invățământul românesc în ținutul Sucevei. 1775-1918*, București, 1975, p. 84-85.
- 18 *Ibidem*.
- 19 I. Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia Românească Veche*, t. I-III, 1508-1830, București, 1912.
- 20 Johann Polek, *Die Afänge des Volksschulwesens in der Bukowina*, Czernowitz, 1891, p. 71-75.
- 21 I. G. Sbiera, *Familia Sbiera*, p. 157-158.
- 22 Isidor Onciul, *Fondul Religionar Ortodox Român*, Cernăuți, 1891, p. 130-131.